

Wederopbouwkerken in de Zaanstreek

Naoorlogse kerkgebouwen ernstig bedreigd

In de Zaanstreek zijn in de wederopbouwperiode een aantal prachtige kerken gebouwd, pareltjes van nieuwe architectuur. Juist deze kerken worden als eerste met sloop bedreigd nu de ontkerkelijking toeslaat en kerken leeg komen te staan.

Door Paul Carree

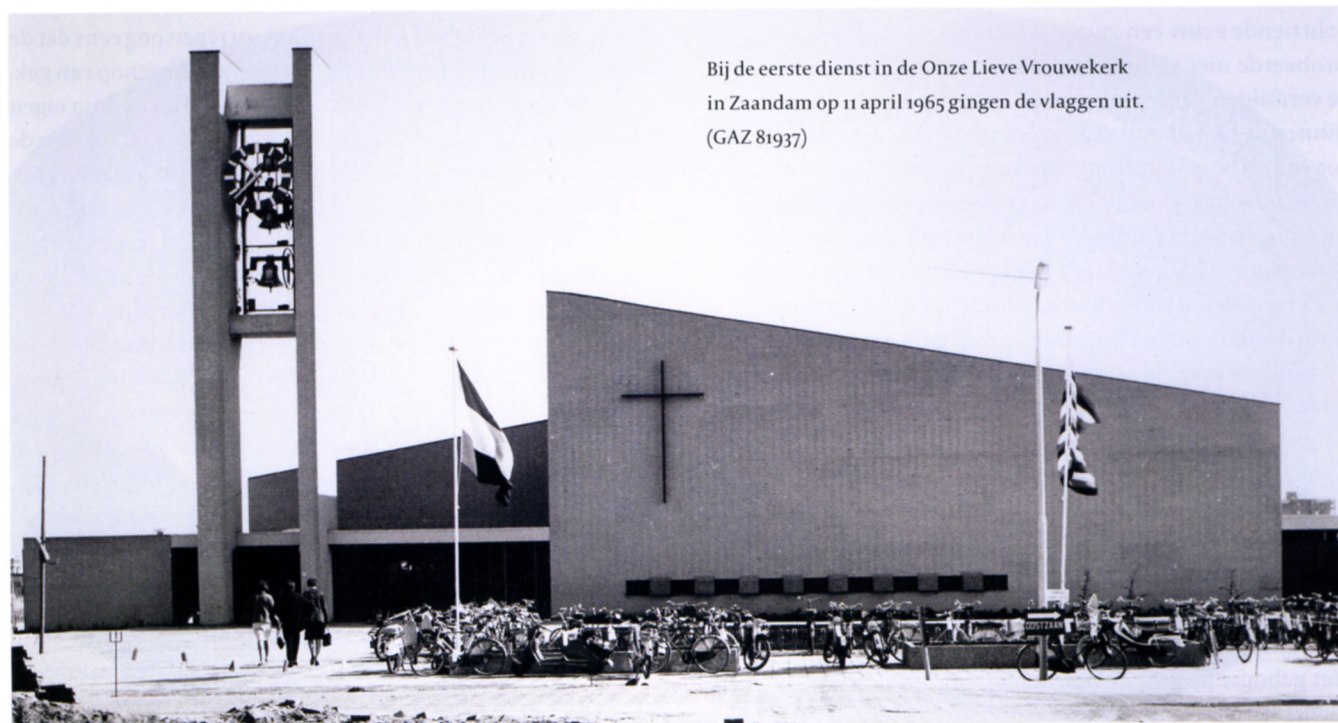
Illustraties Gemeentearchief Zaanstad

Kortgeleden werd tot schrik van velen de Onze Lieve Vrouwe Kerk aan de Dominee Martin Luther Kingweg in Zaandam gesloopt om plaats te maken voor woningbouw. Na jarenlange leegstand viel het doek voor weer een kerk uit de naoorlogse wederopbouwperiode. De trots en het ankerpunt van vele kerkgangers in Poelenburg en Peldersveld ging verloren. Juist kerken uit dit tijdvak zijn kwetsbaar. Er zijn te weinig parochianen of gemeenteleden om de kosten nog langer te kunnen opbrengen. Landelijk luiden vooral de erfgoedverenigingen de noodklok om de teloorgang van kerkelijk erfgoed te voorkomen. Door de ontkerkelijking staan steeds meer kerken leeg en worden er te weinig kansen gezien voor hergebruik. Om het tij te keren stimuleert de overheid het opstellen van kerkenvisies om vooraf na te denken hoe om te gaan met deze problematiek, voordat de nood echt aan de man komt¹. Ook veel oudere kerken die allang erkend zijn als monument, komen leeg. Maar het is wel zonde als juist de nieuwere worden gesloopt zodat er cultuurhistorisch gezien een hiaat valt. Om dit tegen te

gaan moeten allereerst de kerken worden gewaardeerd en moet er met andere ogen naar dit jongere erfgoed worden gekeken.

WEDEROPBOUW

Na de oorlog lag Nederland in puin, ook qua infrastructuur en voorzieningen. Tegelijk was er een ongelooflijke drang om de schouders eronder te zetten en zo de oorlog achter zich te laten. De bouwproductie moest weer op gang komen en een heel potentieel aan denkkracht werd ingezet om plannen uit te voeren. Al gauw was de grootste opgave woningbouw voor alle jonge gezinnen die veelal nog bij hun ouders inwoonden. De plannen die al voor de oorlog waren uitgedacht zoals het AUP (Algemeen Uitbreidingsplan 1935) voor Amsterdam West moesten versneld worden uitgevoerd. In Zaandam, de grootste woonkern van het latere Zaanstad, werden in de jaren zestig onder druk van de bevolkingsgroei plannen gemaakt om naar het oosten uit te breiden met Poelenburg, Peldersveld en Kogerveld.

Bij de eerste dienst in de Onze Lieve Vrouwekerk in Zaandam op 11 april 1965 gingen de vlaggen uit. (GAZ 81937)

Op architectonisch gebied woedde na de oorlog een richtingstrijd. Naast een behoudende stroming onder leiding van Grandpré Molière met de Delftse School kregen aanhangers van modernere inzichten steeds meer de overhand. Dit werd gestimuleerd door een groep rond het tijdschrift *De 8 en Opbouw*, met architecten als Van der Broek en Merkelbach en de internationale invloed van de *Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*, met Van Eesteren, de man achter het AUP en Le Corbusier. Zij propageerden stedenbouw met licht en lucht als uitgangspunten en een rationele benadering van de bouwmethoden met strokenbouw en een veel grotere invloed van het industriële bouwen. Dat kon ook niet anders; de woningnood was volksvijand nummer één, zodat geweldige bouwprogramma's nodig waren. De oplossing was toepassing van prefabricatie, waardoor er op de bouwplaats minder vakmensen nodig waren. Op de top van de woningproductie werden 140.000 woningen per jaar gebouwd, terwijl we nu niet eens aan de helft komen. Dit gebeurde veelal in open verkavelingen en stempels met diverse blokken in hoogte van laag, hoger en hoogbouw. Deze stempels werden herhaald en op karakteristieke plekken werden dan de voorzieningen gesitueerd. In al die woonwijken werden, toen nog vanzelfsprekend, ook kerken gebouwd, elk volgens de eigen denominatie.

VERZUILING

Na de oorlog sloten de Katholieke Volkspartij en de sociaaldemocraten van de Partij van de Arbeid de zogenaamde rooms-rode coalitie en was tot het eind van de jaren zestig Nederland ingedeeld naar vaste politieke en religieuze overtuigingen. Het duurde dus nog even voordat de moderne tijd andere wegen zou gaan bewandelen; voorlopig drukten de vooroorlogse zuilen nog een stevig stempel op de ontwikkelingen omdat ze goed verankerd waren in de samenleving. Het onderwijs, woningbouwverenigingen en vakbonden waren georganiseerd langs die verzuilde lijnen en zo waren zij ook de vaste aanspreekpunten in de bouwprogramma's van de nieuwe wijken. Katholieken, gereformeerden en hervormden werkten elk met hun eigen architecten en dat gold ook voor de socialisten.

KERKELIJKE ARCHITECTUUR VAN DE WEDEROPBOUW

Elk tijd heeft een herkenbare architectuur maar vaak moet je wat afstand nemen om de specifieke kenmerken te zien. Voor de oorlog was er al een hevig dispuut ontstaan tussen de traditionalistische en de moderne architecten. Dat werkte door in de naoorlogse kerkenbouw. De diverse geloofsgemeenschappen stonden uitgebreid stil bij de vraag hoe de nieuwe kerken vorm te geven. In groepen werden disputen gehouden over de rol en de uitstraling van de kerken in de naoorlogse wijken. Doordat de architecten meerdere kerken bouwden binnen hun zuil kregen we ook per geloofsgroep een herkenbare architectuur. Aan de ene zijde van het spectrum zien we traditionele architectuur met aardse materialen en kerken, ontwikkeld volgens de oude basiliekstijl met een koor, middenschip en eventueel zijbeuken, georiënteerd volgens de goddelijke oost-west-as. Een groot voorvechter hiervan was professor Grandpré Molière, een architect en theoreticus die met veel overredingskracht zijn

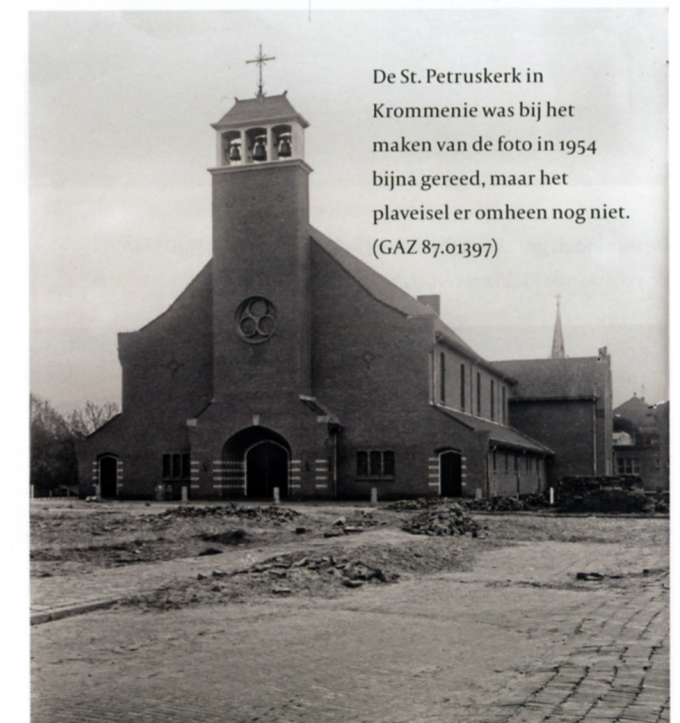
In het tijdschrift voor moderne architecten 'De 8 en Opbouw', dat verscheen van 1927 tot 1934, werd veel aandacht besteed aan beton als bouw materiaal.

overtuiging verkondigde en veel volgelingen had. Aan de andere kant stond de moderne stroming van de Nieuwe Zakelijkheid met 'De 8 en Opbouw', de kunstenaarskring waarin de moderne architecten waren verenigd. Zij stonden het gebruik van nieuwe technieken en materialen zoals beton toe. Internationaal, maar ook in Nederland werd volop geëxperimenteerd met beton en vrijere opvattingen over hoe een kerk eruit hoort te zien. De Sint-Annakerk in Heerlen, een vroeg voorbeeld uit 1953 van architect P.J. Peutz was volledig in beton gebouwd, wat voordien onbestaanbaar was. De kapel van Ronchamp in de Vogezes van Le Corbusier in 1956 was internationaal een even spraakmakend als poëtisch voorbeeld.

ZAANSE VOORBEELDEN

Het idioom voor kerkgebouwen werd losser en vrijer en dat had ook zijn uitwerking in de Zaanstreek. De eerste kerken na de oorlog zijn nog traditioneel, zoals de St. Petrus' Banden in Krommenie en de Noorder- en Zuiderkerk in Zaandam. De Petruskerk is ontworpen door de katholieke architect C.F.L. van der Lubbe uit Den Haag, die diverse kerken en kerkelijke

De St. Petruskerk in Krommenie was bij het maken van de foto in 1954 bijna gereed, maar het plaveisel er omheen nog niet. (GAZ 87.01397)

gebouwen heeft gerealiseerd door heel Nederland. De bouw van deze kerk stond overigens al veel langer op de rol; zij was de vervanging van een veel te klein geworden oudere parochiekerk en staat niet in een nieuwbouwwijk. De kerk is eenvoudig van opzet in een baksteenarchitectuur die voor de oorlog ook gangbaar was, onder andere in de architectuur van Kropholler en geïnspireerd door Berlage. Kenmerkend is dat baksteen in het zicht is en de ornamentiek wordt gevormd door natuurstenen elementen bij bogen en kolommen. Door de kleine ramen heeft de kerk een heel ingetogen karakter. Zij heeft een breed middenschip met twee smalle zijbeuken waar de zijpaden gesitueerd zijn. Vanuit het middenschip heeft iedereen goed zicht op het altaar.

Voor de Nederlandse hervormde Paaskerk in de burgemeestersbuurt in Zaandam werd de modernistische architect K.L. Sijmons aangetrokken. Hij ontwierp een eenvoudige opzet op het trapeziumvormige grondvlak waarbij het met hout beklede gekromde dak zorgt voor een prachtig licht in de kerkzaal. De avondmaalstafel staat tegen de lange muur waarboven spectaculaire glas-appliquéramen van Karel Appel zijn aangebracht. Zijn tekst onder de ramen op de muur ging de geloofsgemeenschap een stap te ver en werd overgeschilderd. De buitenzijde is een zeer bescheiden gevel van baksteen met beton, in de rooilijn geplaatst. De klokkentoren is een abstract betonnen raamwerk met luiklok op de hoek gesitueerd. Terecht is de kerk een rijksmonument, de enige uit deze periode in de Zaanstreek.

De inmiddels gesloopte Vredekerk in Krommenie viel op door de vrijstaande klokketoren. (GAZ 21.45104)

BEHOEFTE AAN MEER DAN EEN KERK

Een andere tendens die we landelijk zien, is de gemeenschapskerk. In de jaren vijftig ontstond in hervormde kring het idee dat de kerk naast een religieuze ook een belangrijke sociaal-maatschappelijke functie diende te vervullen. In de uitbreidingswijken dienden ze dan ook goed gesitueerd te worden. Het advies was om in een vroeg stadium de geschikte gronden aan te kopen.

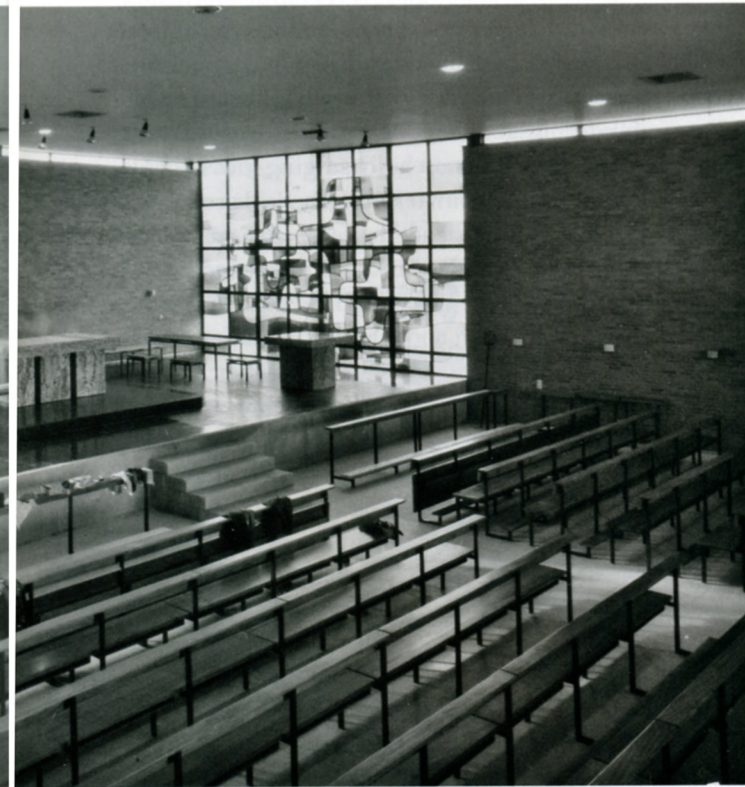
In de jaren zestig worden een aantal van deze kerken gesticht: de Vredekerk uit 1962 in Krommenie, de Molukse kerk in Wormerveer, de Jozefkerk in het Kogerveld te Zaandam en de Onze Lieve Vrouw van Lourdeskerk in Peldersveld te Zaandam. Het zijn elk fantastische voorbeelden van wederopbouwarchitectuur, kerken die stuk voor stuk een blij optimisme uitstralen, kenmerkend voor die tijd. Intussen is gebleken dat juist deze kerken zeer kwetsbaar zijn; twee van de vier zijn alweer gesloopt. De Vredekerk, ontworpen door de Zaanse architect D.J. Waagmeester was een heel mooi voorbeeld van een gemeenschapskerk, mooi gelegen aan de rand van het oude dorp als overgang naar de latere uitbreidingen met een prachtige voor die tijd spraakmakende glas-in-beton gevel. Het oplopende dak zorgde voor een mooie lichtinval. Naast de kerk stond een zelfstandige betonnen klokkentoren.

In het Peldersveld in Zaandam is in 1964 de Onze Lieve Vrouwekerk gebouwd, ook een bijzonder fraai complex. Het dak was oplopend met rond het altaar een nis welke juist aflopend was. Het glas-in-loodraam was rondom dit altaar geplaatst waardoor er een mooi zicht was op het raam. Aan de lage zijde zorgden smalle raamstroken in de achterwand voor een

< De Paaskerk aan de Heijermanstraat loopt als Rijksmonument geen risico op sloop. De bijzondere kromming in het dak is hier goed te zien. (GAZ 21.45077)

Het interieur van de Jozefkerk in Zaandam met het 'zwevende' dak met lichtspleet en grote opzij van het altaar geplaatste glas-in-loodramen. (GAZ 21.23837)

sacrale lichtinval. Het orgel was van Jos Vermeulen uit Alkmaar. Ook deze kerk is roemloos aan haar einde gekomen. Na jaren leegstand is zij in 2019 gesloopt.

De kerk die er nog wel is, is de Jozefkerk in het Kogerveld van architect Jan Strik, in 1964 gerealiseerd. Het is een strak functioneel gebouw. De kerkzaal is vierkant met een zwevend dak door een lichtspleet tussen wand en dak. Het goddelijke licht is alom aanwezig en tart de zwaartekracht. De kerk heeft mooie glas-in-loodramen van glazenier Marius de Leeuw, die aan weerszijden van het altaar zorgen voor een mooie lichtinval. De kerk vormt samen met de pastorie en ontmoetingsruimten een prachtig complex in het groen naast station Kogerveld.

Als laatste mag niet onvermeld blijven de kapel bij het oorspronkelijk gebouwde bejaardentehuis Saenden in Zaandam. Het is een interessante, modern vormgegeven ronde kapel met klokkentoren, ontworpen door de architecten Bakker en Bergman in 1966. Ook hier komt door het oplopende dak het licht in de kapel door een modern glas-in-loodraam.

In Zaanstad staat een aantal mooie voorbeelden van wederopbouwkerken die zeer kenmerkend zijn voor de tijd waarin ze zijn gerealiseerd. Helaas zijn met de sloop van de Vredekerk en de Onze Lieve Vrouwekerk twee toonaangevende gebouwen verdwenen. Velen, en niet alleen gelovigen, ervaren dat als een gemis in het historische beeld. De Zuiderkerk verdween ook, maar de Noorderkerk is daar identiek aan.

De opvallend vormgegeven kapel bij verzorgingstehuis Saenden in Zaandam. (GAZ 22.03325)

LIJST MET KERKEN

- Noorderkerk gereformeerd 1952 Heijermansstraat Zaandam. Architect J. Rodenburgh, Amsterdam.
- Zuiderkerk gereformeerd Dirk de Kortestraat Zaandam. Gelijk gebouwd als de Noorderkerk met twintig glas-in-loodramen deels gebaseerd op het Onze Vader van de Haarlemse glazenier W. Bogtman. Gesloopt 1997.
- Petruskerk r.-k. 1955 Snuiverstraat Krommenie. Architect C.F.L van der Lubbe.
- Paaskerk Ned. hervormd 1955-1958 Burgemeester ter Laan plantsoen 21 Zaandam. Architect K.L. Sijmons. Glaskunst van Karel Appel. Rijksmonument.
- Jozefkerk r.-k. 1964 Veldbloemenweg Zaandam. Architect Jan Strik. Orgel Vermeulen Alkmaar, raam Marius de Leeuw uit Helvoirt, kunstsmeedwerk van de firma Thillart uit Rosmalen.
- Molukse kerk Sion 1962 Cor Bruijnweg 45 Wormerveer. Architect J.H.L. van Dorp. Klokkenstoel 1984.
- Vredekerk gereformeerd 1962 Eikenlaan 69 /Heiligeweg Krommenie. Architect D.J. Waagmeester. Orgel Vermeulen. Gesloopt 2009.
- Onze Lieve Vrouwekerk r.-k. 1964-1965 Dominee Martin Luther Kingweg Zaandam. Architect H.N.M. Nefkens. Orgel Flentrop. Glas in lood van ? [geen opgave red.] bij de sloop vernietigd. Gesloopt 2019.
- Mariakapel Saenden r.-k. 1966 Behouden Haven 1 Zaandam. Architecten Bakker en Bregman, glas in lood en keramiek van Hugo Brouwer Nuenen.
- Lichtschip, gereformeerd 1972 Galjoensraat 1 Zaandam. Architect D.J. Waagmeester.

Bronnen

- Marieke Kuipers red., *Toonbeelden van de wederopbouw: architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland* (Zwolle 2002).
- Dorine van Hoogstraten, Ben de Vries, *Monumenten van wederopbouw in Nederland 1945-196. Opbouw en optimisme* (Rotterdam 2013).
- M.J. Melchers, *Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw: functie en betekenis van het*

kerkegebouw in een veranderende samenleving Proefschrift Leiden 2011 (z.p. z.j. (2011)). (openaccess.leidenuniv.nl)

Noot

- 1 Lean van 't Hooft, 'Een kerkvisie bepalen we samen. Onderweg naar een Kerkvisie voor Zaanstad - deel IV', *Zaans Erfgoed* 71 (winter 2019) 14-17.